

Azerbaycan'da Kadirşinas Bir Yunus Emre Muhibbi Xuraman Hümmətova

MUSTAFA ÖZÇELİK

Yunus Emre sadece Türkiye (Anadolu) coğrafyasının tanıdığı bir isim değildir. Türkistan'dan Balkanlara bütün Türk illerinde tanınan/bilinen bir isim olarak aslında o, bütün bu coğrafyaların ortak değeri ve birleştirici ismidir. Bu iller arasında ise Azerbaycan en başta gelir. Bunun en önemli sebebi Anadolu'ya coğrafi yakınlığıdır. Ama daha önemlisi hem Türkiye'nin hem de Azerbaycan'ın, Türklerin Oğuz grubundan olmaları, dolayısıyla Batı Türkçesini kullanmalarındır. Bu sebeple bir Azerbaycan Türk'ünün Yunus Emre'nin şiirlerini okuyup anlaması Doğu Türkçesini kullanan Kazakistan, Özbekistan gibi Türk illerindekilere göre daha kolaydır.

Bir başka sebep ise Yunus Emre'nin irşat gezileri sırasında Azerbaycan bölgesine de uğramış ve burada bir süre kalmış olmasıdır. Bu durumu kendisi de "*Gezdim urum ile Şam'ı/ Yukarı illeri kamu*" söyleyişinden anlamaktayız. Bir de Azeri edebiyatında Yunus Emre ile aynı dönemde yaşayan Molla Kasım adında bir şair bulunmaktadır. Kimi yorumcular Yunus'un şiirlerinde geçen ve bir menkıbeye konu olan Molla Kasım'ın bu kişi olduğunu söylerler. Bir başka mühim sebep ise Azerbaycan'ın Qax rayonunun Oncalı kentindeki Oğuz kabristanlığında Yunus Emre ve mürşidi Tabduk Emre'ye ait makam mezarlarının bulunmasıdır.

YUNUS EMRE'Yİ ARAŞTIRMA KONUSU OLARAK SEÇMESİ YÖNETİCİLERİN TARAFINDAN SORGULANIR. BUNUN HİKÂYESİNİ DE KENDİNDEN DİNLEYELİM: "BU TEZİMİ TASDİK ETTİRİP DİPLOMA ALINCAYA KADAR BAŞIMA BÜYÜK SIKINTILAR GELDİ. ÇÜNKÜ O ZAMANLAR TÜRK EDEBİYATINA KARŞI BÜYÜK BİR ÖNYARGI VE DÜŞMANLIK VARDI. TÜRK EDEBİYATI BİZDE PANTÜRKİST, İSLAM'I YAYMAK İSTEYEN BİR EDEBİYAT OLARAK TANINIRDI. BENİ TEZİM KONUSUNDA DEFALARCA ÇAĞIRIP 'NEDEN TÜRK EVLİYASI YUNUS EMRE'NİN ŞİİRLERİNİ ÇALIŞMAK İSTİYORSUNUZ, SİZİ BU İŞE NE MECBUR ETTİ?' DİYE SORGULADILAR.

İşte bu sebeplerle Yunus Emre, Azerbaycan halkının ve yazarlarının ilgi duyduğu, sevdiği bir şair olmuştur. İlgili kaynaklardan Yunus Emre'nin şiirlerinin Azerbaycan'da geçmişten günümüze kadar sevilerek okunduğu anlaşılmaktadır. Mesela Mevlid törenlerinde onun ilahileri okunduğunu, arşivlerde ve kütüphanelerde saklanan cönklerde de şiirlere rastlanıldığı görülmektedir. Fakat yazılı edebiyatta ele alınması hayli geç olmuştur. Bunu en mühim sebebi ise Sovyetler döneminde İslam dini ve tasavvufa yönelik baskı ve yasaklamalardır.

Azerbaycan istiklalini kazanıp bu dönem geride kalınca Yunus Emre, bu ülkedeki aydınların, ilim insanlarının, şairlerin de ilgi alanı içinde olmuş ve pek çok çalışma yapılmıştır. Bu konuda ilk çalışmayı yapan *Emin Abid*'dir. 1927'de Maarif İşçisi gazetesinin 3. sayısında yayımladığı "*Hece Vezninin Tarihi*" makalesinde Yunus Emre'nin Türk şiirindeki yerinden bahsetmekte ve şiirlerinden örnekler vermektedir.

1929'da ise *Salman Mümtaz*, "İnkılap ve Medeniyet Dergisi"nin 1. sayısında yayımladığı "*Molla Gasım ve Yunus Emre*" makalesinde Yunus Emre'den söz etmekte ve bu iki şairin şiirlere yer vermektedir. *İsa Habibeyli* ise danışmanlığını ve editörlüğünü yaptığı "*Azerbaycan Edebiyat Tarihi Ansiklopedisi*"nde Yunus Emre maddesi yer almış ve kendisine geniş bir yer verilmiştir. Bu da onun Azerbaycan edebiyatının bir parçası olarak görülmesi demektir.

Bir diğer çalışma *Memmed Aslan*'ın Yunus Emre ve Âşık Veysel'in şiirlerinden seçmeler yaparak Azerbaycan Türkçesine aktardığı ve "*Yunus İmra, Aşık Veysel, İki Zirve*"(1982) adıyla yayımlanan kitabıdır. Benzer bir çalışma da Bakü'de 1992 yılında. Yunus Emre'nin doğumunun 750. yıl dönümü şerefine *Zelihan Yakup ve Müzeffer Şükür Meçhu*' tarafından yapılmış ve "*Güldeste*" adıyla yayımlanmıştır. *Zalimhan Yakup* ayrıca "*Yunus Emre Destanı*" adıyla müstakil bir eser yayınlamıştır.

Azerbaycan Türkçesindeki başka bir çalışma ise "*Yunus Emre Eserleri*" adıyla *Celal Boydilli (Memmedov)* tarafından yapılmıştır.

1980'lerden sonra bu tanınma daha da artmış, onu hem büyük bir şair hem de "*özünü derk etme felsefesi*"nin büyük temsilcisi, bir filozof olarak değerlendiren yazılar ve şiirler yazılmıştır. Bu isimler arasında *Bahtiyar Vahapzade, Abbas Abdulla, Anar, Bekir Nebiyev, Tofiq Hacıyev, Azade Rüstemova, Gara Namazov, Yuusf Seyidov, Memmed Aslan, Mürsel Mürselov, Kamil Veli Nerimanoğlu, Fuzuli Bayat, Mahire Quliyeva, Feride Veliyeva, Muzaffer Şükür, Vagif Memmedov,, Celal Beydili Mammadov* isimlerinden söz edebiliriz.

Xuraman Hümmətova'nın Yunus Emre Çalışmaları

Azerbaycan'da Yunus Emre'ye dair geniş manada ilmî yayın yapan asıl isim ise *Xuraman Hümmətova* olmuştur. Onun bu konuda pek çok çalışması bulunmaktadır. Bunlara geçmeden önce kısaca biyografisine bakalım. Kendisi Azerbaycan'ın Neftçala rayonunun Hasanabad kasabasında dünyaya geldi. Orta öğreniminden sonra ADPU'nun filoloji bölümünü ardından İstitutu'yu bitirdi. 1979'da Azerbaycan Pedagoji Devlet üniversitesinin Filoloji Fakültesinden mezun oldu. 1983 yılında ise Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Nizami adına Edebiyat Enstitüsü'nün Türk Halkları Edebiyatı bölümünde araştırmacı ilim insanı olarak çalışmaya başladı. 1998'de "*Yunus Emre'nin Lirikası*" adlı çalışmasıyla filoloji felsefe doktoru oldu. 2018'de ise "*Klasik Azerbaycan Şiirinde Tasavvuf (XIII.-XVI. Asırlar)*" teziyle profesör unvanını aldı.

Yunus Emre'ye ilgisi nasıl başladı?

Xuraman Hümmətova'nın Yunus Emre'ye ilgisi çocukluk yıllarında başlar. Yunus Emre'nin adını ilk olarak ondan duyar. Babası ona Yunus Emre'nin bir evliya olduğunu söyler.

Büyüklerinden onun ilahilerini dinler. İlmî manada ilgilenmesi ise üniversite yıllarında olur. Eski dönem edebiyatı derslerinde ona dair kısa da olsa bilgiler öğrenir. Bu da onun Yunus Emre konusuyla daha yakından ilgilenmesi hususunda ona bir kapı açar.

Doktora başlayacağı zaman bir konu seçmek durumundadır. Güney Azerbaycan Edebiyatı, Muhacir edebiyatı gibi konular aklına ilk gelenlerdir ama bunların hiçbiri onu memnun etmez. Kendisi bu durumu, “*Bu mevzular benim ruhumu okşamıyordu,*” şeklinde açıklamaktadır. Böyle düşünmesinde şahsi hayat anlayışının da tesiri büyüktür. Bu konuda şunları söylemektedir: “*Benim iç dünyamda Yararı ile yakınlık, onun varlığını içimde duyma, ona yakın olma, insanları sevmeye, dertlerine ortak olma duygusu çok önem taşıyordu.*” İşte bu anlayış onu Yunus Emre’ye götürür. Ardından da şöyle der: “*İşte bu bakış beni Yunus Emre şiirlerine meftun etti. Allah sevgisi, ilahî Yaradan’ın varlığına sonsuz muhabbet hissi ben de Yunus Emre ilgi ve sevgisinin oluşmasına neden oldu.*” Böylece kararını verir. Yunus Emre konusunda çalışacaktır. Böylece uzun bir çalışmanın ardından “*Yunus Emre’nin Lirikası*” adlı doktora tezini yazar.

Bu süreçte epeyce zorluk çektiği de anlaşılmaktadır. Yunus Emre’yi araştırma konusu olarak seçmesi yöneticilerin tarafından sorgulanır. Bunun hikâyesini de kendinden dinleyelim: “*Bu tezimi tasdik ettirip diploma alınca ya kadar başıma büyük sıkıntılar geldi. Çünkü o zamanlar Türk Edebiyatına karşı büyük bir önyargı ve düşmanlık vardı. Türk edebiyatı bizde pantürkist, İslam’ı yaymak isteyen bir edebiyat olarak tanınırdı. Beni tezim konusunda defalarca çağırıp ‘Neden Türk evliyası Yunus Emre’nin şiirlerini çalışmak istiyorsunuz, sizi bu işe ne mecbur etti?’ diye sorguladılar. Ben de içimden gelen samimi cevaplarımı onları ikna etmeyi başardım. Dedim ki; ‘Yunus Emre barışçı bir insandır. İnsanları birliğe, kardeşliğe çağıran bir şairdir. Ondan her insana pay düşer, o sınırsız bir çeşmedir. Ben de onu öz halkımla paylaşmak istedim.’ Bu fikirlerimi şiirlerinden verdiğim örneklerle onlara anlattım.*”

Onun bu savunması neticesinde doktora konusu kabul edilir. Ama kendisi bu durumu bu açıklamalarının dışında bir sebebe de bağlayacaktır. Şöyle demektedir bu konuda da: “*Uzun bir yıllardan sonra Yunus’un ruhu bana yardımcı oldu.*” Neticede tezi biter ve kabul edilir. Artık doktora ünvanlı bir ilim insanıdır. Fakat Yunus’la ilgisini bu noktada bırakmaz. Profesör oluşunda da Yunus çalışması ana konu olmuştur.

Onun bu çalışmaları sadece üniversite çevresinde kalmaz. O, Azerbaycan’da Yunus Emre’ye dair ilginin artması konusunda da bir yol açar. Bunu da “*Bütün bu olaylar 1990’lı yıllarda oldu. Azerbaycan bağımsız olduktan sonra Yunus’a ilgi artmaya başladı. Benim attığım adımlar, yaptığım çalışmalar sonra gelenler için yol açıcı oldu,*” ifadelerinden anlamaktayız.

Konu Yunus Emre olunca bu, aynı zamanda tasavvuf da ilgilenmek demektir. Hümmətova bu alanda da önemli çalışmalar yapar. Eserlerinde Yunus’u sadece şair olarak değil dinî-tasavvufi-felsefi görüşleri itibarıyla da inceler. Bu inceleme yazıları Yunus Emre’nin Azerbaycan edebiyat ortamında daha yakından tanınması, öğrenilmesi sonucunu doğurur. Kendisi bu durumu “ışıklandırma” kelimesiyle anlatır. Bu öyle bir ışıklandırmadır ki Azerbaycan’da bu yolla sadece Yunus’a değil tasavvuf edebiyatına da ilginin artmasına neden olur. Tasavvuf ilgili kitapların tercüme yapılmaya başlanır. Bunlar okullarda ders olarak okutulmaya başlanır. Üniversitelerde tezler yapılır.

Yunus Emre Konulu Kitapları

Bunlardan ilki doktora tezi olarak hazırladığı “*Yunus Əmrənin Lirikası*” (2006) adlı monografik eserdir. Bu eserde Yunus Emre şiirleri tematik olarak ele alınmış ve her tema hakkında değerlendirmeler yapılmış, şiirler tahlil edilmiş, dinî-felsefi dünya görüşü, dil-üslup özellikleri, sanatkarlığı, folklorla bağlılığı, Azerbaycan Edebiyatındaki yeri ele alınmıştır.

Bunu Abdülbaki Gölpınarlı’nın hazırladığı metinden hareket ederek “*Yunus Emrə Divanı ve Risalətün –Nushiyyə*” (2013) çalışması takip eder. Bu çalışmada bu eser Azerbaycan Türkçesiyle yayımlanır. Ayrıca eser hakkında otuz sayfalık bir inceleme metni de yer alır. Daha sonra “*Yunus Emre Azerbaycan Edebiyatşinaslığında*, (2014) eseri yayımlanır. Bu eserde ise Azerbaycan edebiyatında Yunus Emre hakkında yazanlar ve yazdıkları hakkında bilgiler verilmektedir. Ardından “*Yunus Emre’ye Selam Olsun*” (Divan-2021) eseri yayımlanır. Bu eserde de Yunus Emre Divanı’ndaki şiirler Azerbaycan Türkçesine çevrilir. Daha sonra Yunus Emre için yazdığı makalelerin yer aldığı “*Yunus Emre (Makaleler toplusu 2012)*” adlı kitabı yayımlanır Bir önemli çalışması da Azerbaycan televizyonu adına “*Hikmet Baçası*” adlı belgeseli hazırlamasıdır.

Hümmətova’nın tasavvuf tarihi ile ilgilenmesinin bir sonucu olarak başka eserleri de vardır. Bunlar “*Ayrılarımı Könül Candan (Cenubi Azarbeycan Edebiyatı müntexabatı (1998), Q. Tukay’ın Samanbazarı yahut yeni Kesikbaş*

(tercüme)(2011) Azərbaycan Şiirinin Poetik kaynağında Tasavvuf XII-XVI. asırlar (2015) Nizami Gencevi ve Ezotorizm (2020),

Yunus Emre ve Tasavvufa Dair Makaleleri

Xuraman Hümmətova, kendi ifadesiyle bu "ışıklandırmayı" konferans ve makalelerle de gerçekleştirir. Başta Azərbaycan olmak üzere Türkiyə, Moskova, Kuba, Ukrayna, St. Pertesburg gibi ülke ve şehirlerdeki ilmi dergilerde 150'den fazla makale yayımlar. Yine pek çok yerde (Buna Türkiyə'de dâhildir.) 70'den fazla konferans, seminer ve sempozyuma katılır. Bunlar genellikle tasavvuf, Ahmet Yesevi, Hacı Bayram, Gencevi, Seyyid Nizami, Mevlâna, Fuzuli, Şeyh Galip gibi mutasavvıf şairlerle ilgilidir.

Bunlar arasında Yunus Emre konusunda yazılmış makaleler, sayı ve muhtevaca daha çok öne çıkar. Bu konuda yazdığı makalelerden bazıları şunlardır. "Yunus Əmrənin Risalətün-nüşhiyyə Məsnəvisi", "Yunus Əmrənin Mənbələrdəki Nisbəsi", "Yunus Əmrənin Risalətün Nüşhiyyə Məsnəvisində Bədii Təsvirlər", "Mövlana və Yunus Əmrə", "Yunus Əmrənin Didaktik Risaləsi", "Yunus Əmrə Sözü'nün İlahi Gücü", "Yunus Əmrənin Çağı və Çağdaşları", "Yunus Əmrə və Molla Qasım Bağlılığı", "Yunus Əmrə Şeirində Təlvin: Zamansızlıq və Məkanlara Yayılma", "Yunus Əmrə Poeziyasında İrfani Bilik", "Yunus Əmrə Şeirlerinin Dil-Üslub Özəllikləri", "Yunus Əmrə Poeziyasında Dini Motivlər", "Yunus Əmrənin "Olur" Rədifli Şeirində Psixoloji Hal Dəyişməsi", "Yunus Əmrə Divanının Bəzi Məziyyətləri", "Yunus Əmrə Şeirərində İlahi Eşqin Tərənnümü", "Yunus Əmrə Şeirərində Qədim Türk İnamları", Yunus Əmrə İlahilərində Ölüm Sevgisi", "Yunus Əmrə İlahilərini Metaforik Dili", "Əhməd Yəsəvi və Yunus Əmrə Yaradıcılığında Bəzi Məqamların Təhlili", "Yunus Əmrə Əbu-Həsən Hərəkəni İdeyalarının Davamçısıdır.", " Yunus Əmrə və Seyid Yəhya Bakuvinin Yaradıcılığından Məqam Anlayışı Həqiqəti Dərketmə Modeli, Yunus Əmrənin Risalətün Nüşhiyyə Məsnəvisində Əxlaqi Təlqin", " Yunus Əmrə Nisbəsi Orta Çağ Qaynaqları və Çağdaş Araşdırmaları", Medeniyyətimizin Şəfağında Yunus Emre"

Hummetova'nın Yunus'u

"Allah sevgisi, ilahî yaratandan varlığına sonsuz muhabbet hissi bende Yunus Emre yaratıcılığına ilginin oluşmasına neden olmuştur," diyen Hümmətova, Yunus Emre'yi Anadolu'da kurulan Türk İslam medeniyetinin kurucu isimlerinden biri olarak görmektedir. Onu

"insanları bir gözle gören, onları dinine, diline, ırkına göre ayırmayan mutasavvıf şair" olarak tarif eder. Onun Anadolu'da yeni bir şiir inşa ettiğini söyler. Eski Türk şiirinde de görülen ağaç, su, toprak, gül, bahçe gibi unsurları sufi anlayışa göre yeniden yorumlar. Ona göre Yunus Emre, toprağa yerleşmiş Türk'ün şiirini yazar. Onun dünya görüşü "Yerleşik Türk'ün dünya görüşüdür."

Yunus'un şiirlerinde aşk, gönül, tevazu, sabır, yaratılış gibi kavramlar öne çıkar. Bir derviş olarak dervişliği de sıkça anlatan bir şairdir. Yunus bu manada içe dönmeyi nefsi ile mücadele etmeyi öğütler. "Yunus Emre'ye göre derviş içine dönerek kendini hesaba çeken bir insandır. Çünkü bütün kötülükler insana nefsin-den gelir. Nefsini yenen içinde Tanrı'yı bulur." Bu şiirlerde derviş ahlakı dile getirilir. Yine ona göre dervişin zahiri âlemi değil, iç dünyası önemlidir. "Yunus Emre insanın iç âlemine nüfuz etmeye çalışır; çünkü insanın özünün kim olduğunu bilmesi için içine nüfuz etmesi lazımdır. Buna göre de şair içinden gelen sesi dinler, dışardan gelen seslere kulak asmaz. Derviş, iç sükûnetim ile içindeki ilahî sesi dinleyip ariflik mertebesine yükselir."

Bu bölümde onun Azərbaycan'daki Yunus kabrini ziyareti ile ilgili kısa bilgi vermek gerekir. Xuraman Hümmətova, Qax rayonu Oncalı kentindeki Oğuz kabristanlığında bulunan Yunus Emre ve Tabduk Emre kabirlerini de pek çok defa ziyaret etmiş, burada hayli duygulu hâller yaşamıştır. Kendisi bu durumu "Men tabiatce Allah adamıyam. Birinci defa oraya gidece ilahî bir makamda olduğumu, Allah'ın mana bahşettiği bir dergâha vardığımı hissettim," şeklinde açıklamaktadır.

Sonuç olarak Xuraman Hümmətova'nın çalışmalarıyla Azərbaycan'da Yunus Emre ilgisi, sevgisi artmış ve Azərbaycan edebiyatının bir parçası olarak değer bulmuştur. ↴

KAYNAKÇA

- Xuraman HÜMMƏTOVA: Yunus Əmrə, Ruemi Nəşriyyatı. Bakı, 2006
.....: Yunus Əmrə (Məqalələr Topplusu.) cild1. Bakı, 2012
.....: Yunus Əmrə Risalətün-Nüşhiyyə, Bakı, 2013
.....: Yunus Əmrə Azərbaycan Ədəbiyyatşünaslığında, Bakı, 2014
.....: Yunus Əmrə Salam olsun (Divan), Bakı, 2021
Selçuk KARAKILIÇ: Azərbaycan Edebiyatında Bir ilk: Yunus Emre, Lacivert Dergisi, sayı 78, İstanbul Nisan 2021
Yavuz AKPINAR: Azərbaycan Edebiyatında Yunus Emre, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1995
Ali Şamil HÜSEYİNOĞLU, Emin Abid Yunus Emre Hakkında, Aksaray Üniv. 1. uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri, Aksaray 2009
Salih Mehmet ARÇIN: Yunus Emre Şiirlerinin Türk Dünyası Edebiyatlarına Yansımaları, Vefatının 700. Sene-yi Devriyesinde Uluslararası Yunus Emre ve Dünya Dili Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri, Eskişehir 2021
Zemine ALIYEVA: Azərbaycan Edebiyatında Yunus Emre Yaradıcılığı, VI. Uluslararası Aksaray Sempozyumu, Aksaray Üniversitesi, Somuncu Baba Tarih ve Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını, Aksaray 2012

Kazan Tatarlarının Millî Şairi Abdullah Tukay

DR. ESMA POLAT

İdil (Volga) ve Kazanka nehirlerinin birleştiği noktada yer alan Kazan, Türkistan'ın en önemli ilim, sanat ve ticaret merkezlerinden biridir. Avrupa'dan Asya içlerine ve Sibiryaya uzanan yollar üzerindeki önemli bir konumda yer alan bu kadim şehir, günümüzde nüfusunun çoğunluğunu Tatar Türklerinin oluşturduğu Tatar Özerk Cumhuriyeti'nin (Tataristan) başkentidir. Tarihî kaynaklar, Türk boylarının Tataristan'ın içinde bulunduğu İdil-Ural bölgesine MS. 4. yüzyıldan itibaren yerleşmeye başladıklarını ortaya koymaktadır.

Bu bölgede ilk devlet teşkilatını bir Türk boyu olan İdil Bulgarları kurmuş; İdil Bulgar Hanlığı, Almış Han'ın 922 yılında İslam'ı kabul etmesiyle Abbasi hilafetine tâbi Müslüman bir devlet konumuna gelmiştir. Bölgede İdil Bulgarları döneminde yeşeren Türk-İslam kültürü, Altınordu Devleti (1241-1502) hükümdarlarından Özbek Han'ın İslam'ı kabul etmesiyle hâkim kültür durumuna gelir. Altınordu Devleti'nin zayıflamasıyla İdil-Ural bölgesinde ortaya çıkan Türk hanlıklarından biri olan Kazan Hanlığı'nın 1552'de Rus hâkimiyetine girmesi, bölgedeki Müslümanların aleyhine sonuçlar doğurur. Ruslar, İdil-Ural mıntıkasında

yaşayan diğer Müslüman halklarla birlikte Tatarlara da büyük dinî ve siyasi baskılar yapar, onları ya din değiştirerek Hristiyan olmaya ya da bölge dışına göç etmeye zorlarlar. İki asır süren siyasi baskılar sonunda bölgede Çarlık yönetimine karşı ciddi isyanlar baş gösterince Rusya, 1708'de Kazan ve çevresini eyalet olarak tanımlayıp bölgeye nisbi özerklik vermek zorunda kalır. Tatar Türklerinin Rus idaresiyle olan ilişkileri inişli çıkışlı devam ederken 1773-1775'te bölgede yaşayan çoğunluğu Tatar, Başkurt ve Çuvaşlardan oluşan köylüler, Pugaçev İsyanı olarak bilinen köylü ayaklanmasına katılır. Rusya genelinde artan halk isyanları, dönemin hükümdarı Çariçe II. Katerina'yı Rus yönetimindeki halklara karşı ılımlı bir politika izleme yoluna iter. Bu durum, Kazan halkının iktisadi yönden güçlenmesine imkân verir. Bölgede birçok mescit ve medrese inşa edilir, Tatar zenginlerinin destekleriyle birçok Tatar genci Buhara'daki medreselerde eğitim gördükten sonra memleketlerinde müderris ve imam olarak vazife alırlar.

İdil-Ural bölgesindeki ilmî ve edebî faaliyetlerin tarihçesine bakacak olursak, bu bölgede, Altınordu (1241-1502) ve Kazan Hanlıkları

(1439-1552) devirlerinden itibaren Türkistan ve Osmanlı sahasında ortaya konulmuş eserler revaç bulmakla birlikte, bölgede yetişmiş âlim ve şairler tarafından azımsanmayacak sayıda eser üretilmiştir. Bu eserler, önceleri el yazması olarak yayılmış, 1711'den itibaren Petersburg'daki matbaalarda basılmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde, Avrupa'da sanayi inkılabı sonrası gelişen ve halk ihtilallerini tetikleyen fikir akımlarının etkisi Rusya'ya da ulaşmış; Çarlık yönetimi, idaresi altındaki halklar üzerindeki baskısını iyice gevşetmek zorunda kalmıştır. Bu durumdan istifade eden Tatarlar, ticari alandaki başarılarına paralel olarak Kazan ve çevresinde matbaalar kurup yayıncılık faaliyetlerine başlarlar. 19. asrın son çeyreğinden 1917 Bolşevik İhtilali'ne değin İsmail Gaspıralı, Fatih Kerimî, Ayaz İshâkî, Yusuf Akçura gibi fikir adamları, bölge Müslümanlarını aydınlatıp yabancı cereyanlara karşı güçlendirmeyi amaçlayan öncü isimler olurlar. Kırım Tatarlarından Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914) öncülüğünde başlayan "Ceditçilik" hareketinin etkileri kısa sürede Kazan bölgesine ulaşır. Gaspıralı ve arkadaşları, Türkistan'da ortak bir Türk edebî dili ve mevcut olandan çok daha etkin ortak bir eğitim modelini yaygınlaştırmak için büyük gayret sarf ederler. Ceditçilerin önerdiği eğitim tarzı, eski usul eğitimin devamını şiddetle savunan mollaların muhalefetine rağmen, başta Kazan ve çevresi olmak üzere bütün Türkistan'da destek bulur ve yeni usulde birçok ilk mektep ve azımsanmayacak sayıda rüştiye açılır. 1895'te bütün Rusya İmparatorluğu içindeki usûl-i cedîd mekteplerinin sayısı yüzü geçerken 1914 yılında bu sayı yaklaşık olarak beş bini bulmuştur. Gaspıralı'nın "Dilde, fikirde, işte birlik." başlığıyla Kırım'da çıkardığı *Tercüman* gazetesi bölgeye ulaşmakta, bu gazetede Kazanlı muharrirlerin de yazıları yayımlanmaktadır. 1905 Rus ihtilalinden sonra Kazan'da Türkçe yayıncılık faaliyetleri iyice artar; *Kazan Muhbiri*, *Fikir*, *Yulduz*, *Vakit* gibi birçok günlük ve haftalık gazete yayın dünyasında etkili olur. Ceditçilerin bütün Türk dünyasını İslam çatısı altında birleştirmeyi amaçlayan faaliyetlerine destek veren Tatar aydınlarının yanı sıra Abdunnasır Kursavî, Şehabettin Mercânî, Kayyum Nasırî gibi Tatar milliyetçiliğine odaklanan, Kazan bölgesinde Tatar lehçesine dayalı bir yazın oluşturmak gayesini güden yazarlar da bölgenin fikir hayatında etkili olmaya başlarlar. 19. yüzyılın son çeyreğinde, Kazan'da da Batı edebiyatının etkisi artar, özellikle Rus edebiyatından tercüme yapılmaya başlanır. Roman, öykü ve modern mensur türler yazın dünyasında ağırlık kazanır; şiir, hâkim edebî tür olma vasfını

kaybeder, şekil ve muhteva yönünden değişime uğrar. Ruslar, 1805'te Çarlık sınırlarındaki en önemli birkaç Rus eğitim kurumundan biri olan Kazan Üniversitesi'ni kurarlar. Bu üniversite, Batı kültür ve edebiyatının Kazan'a aktarılmasında önemli rol oynar, 19. asrın ortalarında Rusya'daki Türkoloji ve oryantalizm çalışmalarının merkezi olur. Rusya siyasetinde önemli rol oynayacak birçok önemli isim bu üniversitede eğitim görür, Lenin de bunlardan biridir. İlminsky gibi, Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma misyonunun temsilcisi birçok Türkolog bu üniversitede yetişir ve ders verir. Öyle ki Türkoloji sahasında bir "Kazan ekolü" oluşur.

Türkistan edebiyatının büyük ismi, Kazan Tatarlarının millî şairi Abdullah Tukay, böyle bir kültürel iklimin şartları içinde yetişecektir. Şairimiz, 1886 yılında Kazan'a bağlı Kuşlavıç köyünde dünyaya gelir. Babası medrese tahsili yapmış bir köy imamı olan Muhammet Arif Bey, annesi Memduhe Hanım'dır. Tukay henüz beş aylıkken babası vefat eder. Bu acı tecelli, onun kişiliğine, mücadelesine ve sanat yolculuğuna zemin olacak zorluklarla örülü yola döşenen ilk taşlardan biri olur. Henüz ilk çocukluk çağındayken annesini de kaybeder. Aile büyüklerinden yalnızca annesinin babası hayattadır. Çok fakir olan bu adam, bakımsız kalmış, çeşitli hastalıklarla bünyesi hırpalanmış torununu hâli vakti yerinde bir aileye evlatlık olarak verir. Zavallı Abdullah (Tatar lehçesindeki söylenişiyile "Gabdulla"), çeşitli sebeplerle evden eve, köyden köye yer değiştirerek farklı hamilerin ellerinde çocukluk çağını tamamlar. Bu süreçte devam ettiği küçük medreselerde okuma yazmayı ve bazı temel dinî bilgileri öğrenmiştir. 1895 yılında eniştesi Ali Asgar Osmanoğlu tarafından Cayık (Uralsk) getirtilip himaye edilir. Onu bir yıl önce vefat eden oğlunun yerine koyan eniştesi, onun tahsiliyle yakından ilgilenir, Tukay'ın hem Rus mektebine hem de medreseye aynı anda devam etmesini sağlar. Tukay, eniştesinin vefatı üzerine Mutiullah Medresesi'ndeki talebeliğine yatılı olarak devam eder; edebî kişiliği, bu medresede aldığı eğitim ve karşılaştığı hocalar sayesinde şekillenir. Öğrencilik yıllarından arkadaşı olan Abdullah Kârî, Tukay'ın medresedeki en bilgili ve zeki talebelerden biri olduğunu, vaktini çok iyi değerlendirdiğini söylemektedir. Karî, Tukay'ın cuma tatillerinde şiir günleri tertip ettiğini, musiki eşliğinde *Muhammediyye*'den şiirler okuduklarını da nakleder. Yine Kari'nin hatıratından öğrendiğimize göre Tukay, medreseye gelen Şark-ı Rus, *Tercüman* gibi gazetelerin yanı sıra İstanbul'da ve Arap dünyasında çıkan önemli gazeteleri de dikkatle takip etmektedir.

19 yüzyıl sonlarında Türkistan'da neşredilen sınırlı sayıda mecmua ve gazetenin bütün Türk dünyası aydınları tarafından okunup anlaşılması, 15. yüzyıldan itibaren bu coğrafyada kullanılan temel yazı dilleri olan Çağatay Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi arasındaki farklılıkların anlaşmayı engelleyecek düzeyde olmadığını göstermektedir. Türk dünyasının geniş bir coğrafi sahaya yayılmasına ve bu geniş saha içinde Türkçenin birçok farklı lehçe ve şivesinin konuşulmasına rağmen o günlerde neredeyse ortak bir edebî Türkçenin var olmasında, Türkistan sathındaki medreselerde müfredatın ve okutulan temel eserlerin ortak olması, hem Doğu hem Batı Türkçesi yazı dillerinin bugüne nispetle çok daha fazla ortak kelimeyi muhtevi olması, yazı dillerine konuşma diline mahsus bölgesel farklılıkların yansıtılmaması gibi sebepler etkili olmuştur. 12. asırdan sonra Türkistan coğrafyasında yaygın olarak kullanılan Arap alfabesinin, şive ve lehçe farklarını ayrıntısıyla gösterebilecek nitelikte tam fonetik bir alfabe olmaması da yazı dilleri arasındaki farkların anlamayı önleyici etkisini kırmaktadır. Ayrıca, Altınordu siyasi birliğinin son bulmasıyla onun yerine geçen hanlıklarda, özellikle Kırım ve Kazan Hanlıklarında, Batı Türkçesinin yazı dili olan Osmanlı Türkçesinin etkili hâle gelmesi, Türkistan'ın uç sahaları ile İstanbul arasındaki iletişim ve etkileşimi kolaylaştırmıştır. Fakat ne yazık ki Türkistan'daki diğer Türk boyları gibi Tatarlar da 19. yüzyıl ortalarından itibaren siyasi ve kültürel alanda mikrokavmiyetçilik tuzağına düşmüşler; sanatta millî kaynaklara yönelme, halkın konuştuğu dili edebiyata hâkim kılma düşüncesinden hareketle Tatar lehçesine dayalı bir edebî dilin oluşmasına sebep olmuşlardır. Türkistan aydınlarının birçoğu tarafından vatanperverliğin bir gereği gibi görülen, Rus ve Sovyet politikaları ile de desteklenen bu durum ne yazık ki Türkistan coğrafyasında mevcut olan ortak edebî dili ortadan kaldırmış, kültürel parçalanmaya sebep olmuştur.

Abdullah Tukay, medrese eğitimine devam ederken, 1902 yılında kendisine yeni ufuklar açacak iki insan ile tanışır. Bunlardan biri, Muti'ullah Hoca'nın oğlu Mehmet Kâmil Efendi, diğeri ise İstanbul'dan gelip medreseye kaydolmuş Abdulveli isimli talebedir. Mehmet Kâmil Efendi; ileri görüşlü, sanat zevki gelişmiş, musikişinas bir insandır. Tukay sık sık evine giderek onun sohbetlerine katılmakta, ondan hem Türk hem Arap edebiyatını öğrenmekte, söylediği Arapça ve Türkçe (İstanbul Türkçesi) şarkıları zevkle dinlemektedir. Aynı medresede bir yıl boyunca kaldığı şair arkadaşı Abdulveli ile olan dostluğu da şiire ve İstanbul'da

yeşeren yeni tarz edebiyat ile Jöntürklerin pa-yitahta taşıdığı ihtilalci fikirlere ilgisini kuvvetlendirmiştir. Sanayi inkılabının ulaşmadığı Osmanlı topraklarında fikrî bir zemini olmayan Batı çıkışlı "hürriyet, uhuvvet, musavat" sloganı, Rusya topraklarında yaşayan halklar için hayati öneme sahip kavramları içermektedir. Tukay'ın matbuat âlemi ile ölümüne dek sürecek irtibatı da 1902'de başlar. Mehmet Kâmil Efendi'nin çıkardığı Rusça *Uralisk ve Ural-ski Deniwsnik* gazetelerinde mürettip ve mu-sahhih olarak çalışır. Daha sonra yine Mehmet Kâmil Efendi tarafından çıkarılan Fikir gazetesinde mu-sahhihlik yapar, ilk yazı ve şiirleri burada yayımlanır (1905). Şair, daha sonra *El-Asru'l-Cedit* ve *Uklar* gazetelerinin yazarlarından olur. Bu arada, Cayık'taki muhtelif sosyal faaliyetlere katılır; büyük Rus şairlerinden şiirlerin okunduğu edebiyat gecelerini aksatmadan takip eder, Rus klasiklerini orijinallerinden okur.

1905 yılına gelindiğinde Rus Çarlığı'nın yaklaşıp bir asırdır mücadele ettiği köylü ayaklanmaları, işçi hareketleri bir ihtilale dönüşmüş; Çar Hanedanı, idari yetkilerini ihtilali yapan oluşumlarla paylaşmak zorunda kalmıştır. Sadece Rusya değil, bütün dünya siyasi, askerî ve sosyal hareketlerle çalkalanırken genç şairimiz Mutiullah Medresesi çatısı altında daha fazla kalamaz. Medreseden ayrılması, eski usul eğitime tavır koyması manasını da taşır. 1906 yılında Cayık'ta bir pansiyona yerleşir, işçi hakları için mücadele eden komitelere katılır, solcu partilerin toplantılarına devam eder, bilhassa matbaa işçilerinin hakları için mücadele eder. "Halk kanıyla altın yapmaya son!" şeklinde Rusça sloganlar atarak sokak yürüyüşlerine katılır ancak bir süre sonra Cayık'taki sosyal ortam onu tatmin etmez olur. Halkının özgürlüğü yolundaki mücadelesini daha etkin sürdürebilmesi ve sanat hayatında ilerlemesi için ülkesinin merkezine, Kazan'a, gitmesi gerektiği fikrindedir. 1907 yılı sonbaharında, 21 yaşında bir genç olarak Kazan'a gider. O güne değin gazetelerde yayımlanan şiirlerinin akisleri bu şehre çoktan ulaşmıştır. Öyle ki Kazan'daki bazı matbaa sahipleri ona şiirlerini toplu hâlde yayımlamayı teklif ederler. 1907 Eylül ve Ekim aylarını Kazan'ı tanı-maya çalışarak, bu şehirdeki şair ve yazarlarla temas ederek geçiren şair, doğduğu ve çocukluğunu geçirdiği Kazan'a bağlı köyleri dolaşır, akrabalarını ve küçükken kendisine hamilik eden aileleri ziyaret eder. "Tugan İlime" (Doğduğum Yere) adlı şiirinde, bu gezinin ona yaşattığı yoğun duyguları etkili biçimde anlatır:

*Ayrılıp kitsem de sinnen gumrimin tânında min,
(Ayrılıp gitsem de senden ömrümün tanında ben)*

*İy Kazan artı! Sina kayttım süyip tağın da min.
(Ey Kazan ötesi! Sana döndüm daha çok severek ben)*

Ul tanış kırlar, bulınnar tarttı evvel hissimi , (O tanıdık kırlar, köşeler çekti evvela hissimi)

*Tarta turgaç, kuymadı, kaydardı âhir cismi-
mi. (Cezbedince bırakmadı, çevirdi sonunda cismimi)*

*Kıssa da sinde yetimlikler fağıyrlıklar mini, (Sık-
sa da sende yetimlikler, fakirlikler beni)*

*İzse de üz işlerimnen hûr ve kimlikler mini. (Ayrı-
sa da akranlarımdan horluk ve kemlikler beni ...)*

*Faruk Nafiz'in "Han Duvarları" şiirini andıran,
"Par At" (Çift At) şiirinde ise Cayık'tan Kazan'a
yaptığı yolculuğu anlatır:*

*Ciktirip par at Kazanga tur-turı kittim krap,
(Koşturup çift at dosdoğru Kazan'a gidiyorum
bakarak)*

*Çaptıra atlarını küçir, sukkalap da tartka-
lap. (Sürüyor atları arabacı, mahmuzlayıp
tartaklayarak)*

*Kiç idi şatlık bilen nurlar çeçip ay yaltırır, (Gecey-
di, sevinçle nurlar saçarak ay parlıyor)*

*İsken ekran cil bilen yafrak ağaçlar kaltırır. (Esen
hafif rüzgârda ağaçlar, yapraklar sallanıyor ...)*

diyerek başladığı şiirini, bu heyecan verici yol-
culuğun tasviriyle devam ettirir. Kazan'a ulaştığında hissettiği coşkuyu ifade ettiği şu di-
zeleri, ülkesine duyduğu sevginin açık bir
tezahürüdür:

*Eyte irtengi namazga big matur, munlı azan,
(Sabah namazı için pek güzel, içli okunuyor
ezan)*

*İy Kazan! Dertli Kazan, Munlı Kazan! Nurlı Ka-
zan! (Ey Kazan! Dertli Kazan! Dertli Kazan! Nur-
lu Kazan!)*

*Mundadır biznin babaylar türleri, puçmakları,
(Buradadır atalarımın köşeleri, bucakları)*

*Mundadır dertli künilnin hurları uçmakları. (Bu-
radadır dertli gönlün hurileri, uçmakları)*

*Munda hikmet, magriyfet hem munda gıyrfan,
munda nur, (Buradadır hikmet, merifet, burada-
dır nur)*

*Munda minim niçke bilim, cennetim hem mun-
da hûr. (Buradadır ince bellim, burdadır cenne-
tim hurim.)*

Tukay, Kazan'da oldukça basit bir pansiyon

odasına yerleşir. Orada, aradığı kültür muhi-
tini bulmuş gibidir. Sait Remi, Ali Asgar Kemal,
Fatih Emirhan gibi yazar ve şairlerle dostluklar
kurar. Çalışma ortamını ve yazar kadrosunu be-
ğendiği *el-İslah* Gazetesinde yazmaya başlar. Söz
konusu gazetede ilk olarak "Tenkit Gerekli Şey-
dir" başlıklı ciddi bir makalesi yayımlanır. Daha
sonra kendisine büyük bir şöhret sağlayan yazı
ve şiirleri bu gazetede ardı ardına yayımlanır.
Yazarlıktan elde ettiği te'lif ücretleri geçinme-
sine yetmediği için yayınevlerinde musahhih-
lik yaparak ek gelir elde etmeye çalışmaktadır.
1908'de yayın hayatına başlayan *Yeşin* (Şimşek)
adlı hiciv mecmuasında da yazmaya başlar. Bu
mecmua, Tukay'ın âdeta hiciv gücünü sergiledi-
ği bir sahne olmuştur. Buradaki yazı ve şiirlerin-
de birçok sosyal problemi sanatlı biçimde hicve-
der. Din istirmarcıları, haksız kazanç ve şöhret
sahipleri onun hiciv oklarına hedef olurlar. Ka-
zan Türk toplumunu yönlendiren batıl inançları,
köhneleşmiş zihniyet yapısının sonucu olan dav-
ranış kalıplarını gözler önüne serip eleştirir. "Pi-
çen Bazarı Yahut Yana Kisikbaş" adlı, müstakil bir
risale olarak yayımladığı, sosyal hiciv içerikli uzun
şiiri çok ses getirir, yayımlandıktan sonra bir ay
içerisinde dört bin nüsha satılır. Bu durum, onun
şöhretini iyice pekiştirir. *Yeşin*'de mizah içerikli
şiirler yazmakta kazandığı tecrübe, 1910'da yayı-
mlanan *Yalt Yult* (Işıltı) adlı mizah dergisinde
yazdığı şiirlerde ustalığa dönüşür. Bu yazı tecrü-
beleriyle Kazan'da geçirdiği üç yıl, ona beklediği
hayatı vermemiştir. Kendini bir taşralı gibi his-
settiği için Kazan'ın kibar çevrelerine girmek-
ten çekinmiş, kaldığı pansiyondaki odasından
dışarıya sınırlı sayıda arkadaşıyla görüşmek
dışında pek çıkmamıştır. Bu durumdan giderek
sıkılan ve ümitsizliğe düşen şair, bir ara çocuk
edebiyatına yönelir. Çocuklar için ve çocuklar
hakkında yazmaya başlar. "Balalar Künlü" (Ço-
cuk Gönlü), "Altun Eteç" (Altın Horoz), "Su Ana-
sı" şiirleri ayrı risaleler hâlinde basılır.

Abdullah Tukay, Kazan'da Zeytune Mevlu-
dova adlı bir genç Tatar kızına âşık olmuş fak-
at sevdiği kıza duygularını açamamıştır. Şi-
irleri içinde az bir yekûn tutan aşk şiirlerinin
çoğunu bu dönemde yazmıştır. Şair, giderek
pansiyondaki odasından çıkmaz olur, sağlığını
ihmal eder. Hassas bünyesi; soğuk, yetersiz
beslenme, bir sanayi şehri olan Kazan'ın kirli
havası sonucu verem mikrobuna yenik düşer.
1911'de gezmek maksadıyla Astrahan'a
gittiğinde hastalığı yeni başlamıştır. 1912 yılının
kış aylarında temiz hava almak ve aile ortamı
içinde biraz bakım görmek için Birezne köyüne,
dayısının evine gider. Orada üç ay kalınca biraz
iyileşir, morali yerine gelir. Dayısı ve yengesi
onu biraz daha alıkoymak isteseler de baharda
Kazan'a döner. Köyde geçen bu son

günlerini “Avılda Avırıp Yatu” (Köyde Hastalanıp Yatmak) adlı şiirinde hikâye eder. “Can Azıkları” adlı kitabında yer alan pek çok şiirini köyde geçirdiği bu birkaç ay içinde kaleme alır. Kazan’daki şartların sağlığına iyi gelmediği kısa sürede tekrar anlaşılır; Ufa, Petersburg ve Troysk şehirlerine doğru hava almak, tedavi görmek maksatlarıyla yolculuklar yapar. 1912 yaz sonlarında Kazan’a döner, yeni çıkmaya başlayan *Kuyaş* (Güneş) gazetesinde maaş mukabilinde çalışmaya başlar, aynı sıralarda çıkmakta olan *An* (Zekâ) mecmuasının hemen her sayısında bir iki şiiri yer alır. Sıhhati iyi olmasa da durmadan çalışmaktadır.

Tukay, 1913 Şubat’ında hastalığının iyice ilerlemesi sonucu hastaneye yatar. Hastanede iken tedavinin gereklerini yerine getirmesine rağmen iyileşeceğine dair umudu olmadığı, dostlarına buradan yazdığı mektuplardan anlaşılmaktadır. Şairi arkadaşları yalnız bırakmamış, nekâhet günlerinde başından ayrılmamışlardır. Nihayet, 2 Nisan 1913 günü, Kleçkin Hastahanesi’nde, henüz 27 yaşında iken hayata gözlerini yumar. Şairin defnedildiği 4 Nisan günü, Kazan halkı için tam bir matem günüdür. Kleçkin Hastahanesi’nin etrafı onu son seferine uğurlamaya gelenlerle tıklım tıklım doludur. Sanatçılardan, talebelere, sıradan halka binlerce kişinin toplandığı yerde önce bir buçuk saat kadar süren uzun bir dua merasimi yapılır, ardından çiçeklerle süslü tabutu elden ele Yunusoğulları Meydanı’na getirilir. Burada Zarif Emirhani Efendi’nin kıldırıldığı cenaze namazı sonrası na’şı ebedi istirahatgâhına defnedilir. Vefat haberi kısa sürede İstanbul’a ulaşır; *Türk Yurdu Dergisi*’nin Tukay’ın vefatını takiben çıkan ilk sayısı, Abdullah Tukay’a ithaf edilir. Bu sayıda, Fuat Köprülü’nün Tukay’a dair uzunca bir makalesi yayımlanır. Ömer Seyfettin’in de *Türk Sözü* dergisinde, Tukay’ın sanatını değerlendiren bir yazısı neşredilir.

Tukay, iki cilt tutarındaki şiirlerinin yanı sıra fıkra ve makaleler de kaleme almıştır. Dönemin önde gelen gazete ve mecmualarında yayımlanan yazı ve şiirleri, 1907’den 1917’ye kadar geçen zaman içinde 55 defa basılmıştır. Şiir ve nesirleri, 1929-1931 tarihlerinde toplu olarak üç cilt hâlinde yayımlanır. Takip eden yıllarda aralıklarla, ciltler hâlinde, Kril harfleriyle toplu basımları yapılır. Eserleri, Rusçaya çevrilir, Tatarca dışındaki Türk lehçelerine aktarılır.

Tukay, şiir yazmak için uzun ve sistemli bir hazırlık dönemi geçirmemiş, bir taraftan şiir türünün şekil ve muhteva özelliklerine dair bilgisini artırmaya çalışmış, bir taraftan da yazmaya koyulmuştur. Tukay’ın 1905-1906

yıllarında kaleme aldığı ilk şiirleri, büyük oranda klasik Türk şiirinin etkisindedir. Medrese çevresi dışına açılıp modern fikir akımları ve Batı edebiyatı ile temas ettikçe şiirinin tarzı ve muhtevası değişir. Şiirlerinde klasik şiirin yanı sıra millî edebiyatın kaynağı olarak kabul ettiği halk edebiyatından geniş ölçüde istifade eder, aruz ölçüsünün yanı sıra hece ölçüsünü de kullanarak daha sonra Tatar şiirinde gelişecek olan hece şiirinin öncülüğünü yapmış olur. Tukay, Rus ve dünya edebiyatının estetik anlayışından ilham alma konusunda da gerekli adımları atar. Tatar ağızına dayalı yazı dilinin işlenerek gelişmesi yolunda büyük gayret sarf eder, böylece 20. yüzyıl Tatar şiirinin kurucusu ve en büyük temsilcisi olur.

Tukay’ı Tatar Türklerinin millî şairi mertebesine yükselten ve Türk dünyasının en önemli şairlerinden biri yapan başlıca vasfı, milletine olan sevgisinin yazdıklarının her satırına sinmiş olmasıdır. O, bütün şiirlerinde İslam dünyasının ve Tatar Türklerinin ilerlemesi, birlik ve beraberliğinin sağlanması için teklifler sunar: “Her teref müslimneri bir bir iterler ah u vâh / Ni sebepli keldi bizge büyle bir beht-i siyah” diye feryat eden şairin derdi, bütün dünya Müslümanlarının derdidir. Nitekim Tatar edebiyat adamlarından Abdurrahman Sadi, “Tukay, başta İslamcı-milliyetçidir. Onun milleti sadece Tatarlar değil bütün ehl-i İslam’dır,” demektedir ancak Tukay’ın 1907’den sonraki şiirlerinde “millet” kavramını daha dar plana çekerek “Tatar” halkı için kullanmaya başladığını da belirtmek gerekir. “Mösəlman bulğanımız vakıt Tatar ikenemëznë de onıtmıyık. Allahë Tegale isëmëmëznë, cisëmëmëznë ve ruhimızını islah eyleye! (Müslüman olduğumuz gibi Tatar olduğumuzu da unutmayalım. Allahuteala ismimizi, cismimizi ve ruhumuzu islah etsin!)” cümlesi, onun bu konuya bakışının ifadesidir. Tukay, “millet” olgusunu doğrudan işlemediği şiirlerinde dahi milletini çok çalışmaya, çocuklarının eğitimine önem vermeye davet eder. Ona göre, Tatar köylüsü miskinlikten kurtulmalı, Tatar halkı kız evlatlarının da iyi bir tahsil görmesi için çabalamalıdır. O, milletinin şairi olmayı kendisi için en büyük paye bilir. “Bir zaman yâd eylese bi’l-iltifat millet beni/ İşte budur maksadım, emelim ve mes’udiyetim” diyen şair, Tatar halkına şöyle seslenir: “Sen mukaddes ve muhteremsin indimde her şeyden çok/ Değişmem bu kâinata milletim, milliyetim.”

Abdullah Tukay, SSCB döneminde, rejim mihrakları tarafından ateist bir şair olarak gösterilmek istense de Sovyet baskısı ortadan kalktıktan sonra Tukay’ın hayatı ve şiirleri üzerine

çalışan birçok araştırmacı, Tukay'ın iyi inanmış bir Müslüman olduğunu, onun şiir ve yazılarından örneklerle ortaya koyan makaleler yayımlamışlardır. Bu çalışmalar, Tukay'ın medrese muhitinden uzaklaştıktan sonra yazdığı son dönem eserlerinde dahi İslam kültürünün etkisi ve izinin rahatlıkla görülebileceğini ispat etmektedir. Nitekim yakın arkadaşları anılarında, onun Kazan'da kaldığı pansiyon odasındaki masasında, birçok kâğıt, kalem ve dağınık yazı müsveddelerinin yanı sıra bir Kur'an-ı Kerim nüshasının da bulunduğunu ifade ederler. "Uygun olmaz Kur'an okuyup tespîh çekmek/ Fuhuş, vahşet dolu bir hanede" diyen şair, İslam adına halkı sömüren sözde dindarların karşısında olmuştur.

Tukay, dönemindeki şartlar gereği, genellikle sosyal muhtevalı şiirler yazsa da şiirlerini lirizmden mahrum bırakmamıştır. Bu durum, onun şairliğinin en güçlü yanlarından biridir. Tatar Türklerinin asırlar boyu biriktirdiği sözlü ve yazılı kültür hazinesi, Tukay'ın şiirinin her dizesine sinmiştir. Tatar Türkleri, 27 senelik kısa ömrünü halkına adanmış bu büyük şairin kıymetini bilen büyük bir millettir. Her yeni Tatar nesli, Tukay'ın eserlerini ihtimamla okumakta, onun mesajını gelecek nesillere aktarmak için gayret sarf etmektedir. Tatar sanatçıları vefatından bugüne onun şiirine dayalı elliye aşkın senfonik beste ortaya koymuşlar, bunları Tatar devlet opera ve balesinde sergilemişlerdir. Onun hayatından ve sanatından ilhamla yazılmış onlarca roman, öykü ve tiyatro eseri Tatar edebiyatındaki yerini almıştır. 2016 yılında, Tataristan'da, onun hayatını ve kaleminden çıkmış 780 eseri inceleyen 2358 makaleden müteşekkil bir *Abdullah Tukay Ansiklopedisi* yayımlanmıştır. Tukay'ın ana diline olan büyük sevgisini dile getirdiği "Tugan Til" (Ana Dil) adlı şiiri Tataristan'da millî marş mesabesinde görülmekte, bütün toplantılarının öncesinde marş formunda okunmaktadır. Belli ki şair, "Eyledim arz-ı muhabbet ben sana ey milletim/ Dost bilirsin sen beni de var buna emniyetim." dizelerini boş yere söylememiştir. Biz de Türkistan'ın bu büyük evladını rahmetle anıyor, aziz hatırasını hürmetle yâd ediyoruz. ✎

KAYNAKÇA

Fatma Özkan, Abdullah Tukay'ın Şiirleri (İnceleme-metin-aktarma), TKAE Yayınları, Ankara 1994.

Fatma Özkan, "Yirminci Yüzyılda Tatar Şiiri", Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 531, ss. 1044-1080

Ahmet Temir, "Kuzey Türk Edebiyatı (Tatar-Başkurt)", Türk Dünyası El Kitabı, C. 3, TKAE Yayınları, Ankara 1992.

Aysu Ata, "Moğol Fütuhâtı ve Doğu-Batı Türk Yazı Dili Kavramları Üzerine" Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi, S. 17, Y. 2010, ss. 29-37.

Alau Adilbayev, "Rus Oryantalizminin Oluşumunda Kazan Ekolü'nün Rolü", Dini Araştırmalar, Ocak- Nisan 2002, C. 4, S. 12, ss. 109-123.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi Abdullah Tukay Özel Sayısı, S. 32, Ankara 2011.

Manas Destanında İslami Motifler

DR. MASİRALİEV ŞUMKAR*

Ön söz

Manas'ın Pekin'in bir kısmını fethetmesi, şimdiki Siyan şehri. (O zamanlar beş adet Pekin'in varlığından bahsedilmektedir.)

Manas, Pekin'in bir yarısını fethettikten sonra dönüş esnasında amca oğlu olan Sırgak düşmanlar tarafından şehit edilir. Cesedi Çin'de defnedilir, savaştan dönen askerler mezarının etrafını taş ile çevirmişlerdir. Mezar günümüze kadar saklıdır. Mezarın etrafına başka insanlar da defnedilmiş, böylece büyük mezarlığa çevrilmiş, mezarlığın etrafında beyaz çiçekler de biterek hoş bir yayla havasına bürünmüştür.

Çin Halk Cumhuriyeti kendi el yazısına dayanarak, Manas Destanı'nın Kırgız milletinin medeni hazinesi, Çin Halk Cumhuriyeti'nin mücevheri olarak isimlendirir, 2012 senesinde UNESCO somut olamayan kültürel miraslar listesine kaydettirir. Aralık 2013 senesinde Kırgızistan Cumhuriyeti Büyük Millet Meclisi milletvekili, UNESCO'nun işlerinden sorumlu Millî komite başkan yardımcısı Karganbek Samakov, o yılı Bakü'deki söz konusu kurumca

düzenlenmekte olan sekizinci oturuma katılarak "Manas", "Semetey", "Seytek" isimli üç eseri insanoğlu somut olmayan kültürel miraslar yaratıcılık listesine kaydettirmiştir.

Anahtar kelimeler; destan, efsane, kahraman, şiir, han, çin

I. Destan Kavramının İçlem Kaplamı

Destanlar, çoğunlukla efsanevi ve mitolojik öğeler barındırır. Doğaüstü varlıklar, tanrılar, efsanevi yaratıklar ve olaylar, kahramanın yolculuğunu zenginleştirir. Destanlar, bireylerin yanı sıra bir topluluğun kimliğini de oluşturur. Kahramanın başarıları, toplumun ortak değerleri ve kültürel mirasıyla birleşir. Destan tipi eserler, genellikle bir toplumun kültürel, tarihî ve mitolojik unsurlarını barındıran, uzun ve şiirsel anlatımlar olarak karşımıza çıkar. Bu tür eserlerin edebî özellikleri şunlardır: Destanlar, genellikle bir kahramanın, milletin ya da topluluğun büyük başarılarını, savaşlarını ve fedakârlıklarını konu alır. Kahraman karakterler, toplumsal değerleri ve erdemleri temsil eder. Birçok destan, sözlü

gelenekten gelen eserlerdir. Bu nedenle, dilden dile aktarılmış ve zamanla evrilmiş olabilir. Sözlü anlatımın özellikleri, tekrarlar ve ezgilerle desteklenir. Tıpkı destan kavramının işlem ve kaplamının “Manas” Kırgız destanını okuyunca edebî üslup anlamında aşağıda belirtilen edebî teknik üslupla karşı karşıyayız.

Destanlarda kullanılan dil, genellikle süslü, güçlü ve duygusal bir üslup taşır. Tanımlamalar, mecazlar ve benzetmelerle zenginleştirilmiştir. Şiirsel bir yapıya sahip olup ahenkli bir anlatım sunar. Olay Örgüsü: Destanların olay örgüsü genellikle karmaşık olabilir. Başlangıçta bir sorun ya da çatışma ortaya çıkar, ardından kahramanın bu sorunu çözme çabaları ve nihayetinde zafer veya yenilgi ile sonuçlanır. Kolektif Bellek: Destanlar, bir toplumun geçmişine, kültürel mirasına ve ortak değerlerine dair önemli bilgiler sunar. Bu, toplumsal belleği koruma işlevi görür. Geleneksel İnanışlar ve Değerler: Destanlar, toplumsal normları, gelenekleri ve değerleri yansıtır. Kahramanlar, bu değerlere uygun davranışlarıyla toplumun ideal figürleri olarak ortaya çıkar. Açıklayıcı ve Yargılayıcı Anlatım: Eserler, olayları açıklamakla kalmaz, aynı zamanda ahlaki dersler ve toplumsal mesajlar da verir. Bu, okuyucu veya dinleyici üzerinde düşündürücü bir etki bırakır. Tekrar ve Ritim: Sözlü gelenekten gelen destanlar, tekrar ve ritim unsurlarını barındırır. Bu, dinleyicinin dikkatini çekmek ve hafızasında kalıcılığı artırmak için kullanılır. Açık İroni: Bazı destanlar, kahramanın yaşadığı olaylar üzerinden ironik unsurlar barındırabilir. Bu, hem eğlenceli hem de düşündürücü bir anlatım sağlar. Sonuç ve Öğreti: Destanlar genellikle bir sonuçla veya öğretici bir mesajla sona erer. Kahramanın yolculuğundan elde edilen dersler, okuyucu veya dinleyici için önemlidir. Destan tipi eserler, bu özellikleri sayesinde sadece edebî bir tür olmanın ötesinde, kültürel ve toplumsal bir bellek işlevi görürler. Bu nedenle, tarih boyunca önemli bir yer tutmuşlardır. “Manas” Kırgız milletinin tarihî destanı, çok geniş muhtevalı olmasından dolayı, okuyucu tarafından yüzeysel olarak okunmaktadır. Özellikle gençlerin daha iyi öğrenmesi ve eğitilmesi amacıyla destanı bir kaç bölüme ayırarak araştırmayı doğru bulduk.

II. Manas Destanda Geçen Dinî Kavramlar

1. Başka dinler ve İslam dini.

2. Kırgızistanlı gençlerin sabırlı, vatansever, kahraman olarak eğitilmesinde Manas'ın etkisi, yaşlıların gençlere nasihatleri. Manas'ın yiğitlerinin karakter yapıları ve onların

Manas'la olan ilişkileri.

3. Genç kızların terbiyeleri, mertlikleri, millî şuuru, sabrı, kahramanlığı; aileleri, eşleri ve toplumla olan münasebetleri. Onların aile ve toplumdaki rolü.

4. Kırgız milletinin “Manas” dönemindeki yaşamı.

5. Kırgız medeniyeti, doğa ile ilişkisi, doğaya uyum sağlaması, insanlarla olan olumlu ilişkileri, yer ve suların isimlendirilişi, örf ve âdetleri, ata kültü, anne edebi.

6. Kırgız halkının memleketi, siyasi idaresi, özellikle halk idaresinde bulunan önderlerin gözetimindeki idarecilerin yetenekleri, ileri görüşlülüğü, cömertliği, gayreti, idaresi altındaki halk için gerekirse canını vermeye hazır oluşu gibi hususlar dikkate değer.

Manas destanında İslami motifler isimli araştırmamızda büyük Manasçı Sayakbay Karalaev'in (1894-1971) 2010 senesinde yayınlanan “Manas” destanını esas aldık. Yazımızı tüm okuyuculara takdim ederiz.

Okuyucuların şuurunu uyandırarak, “Manas” Kırgız halkının tarihî destanında yer alan örnek şahısların günümüz gençlerine olumlu tesirleri olacağı ümidindeyiz.

Büyük Manasçı Sayakbay Karalaev'in versiyonunda yazılan destanda geçen İslami motifleri herhangi bir yoruma tâbi tutmadan olduğu gibi sunmayı tercih ettik. Ayrıca sizlerde oluşan sorulara cevap bulduysak istenilen amacımızın gerçekleştiği konusunda endişemiz kalmamış olur. O zaman gelin beraber okuyup sayfalara bakalım, inceleyelim. Kısa bir not düşmeyi gerekli bulduk, S. Karalaev Manas okurken bazen kelimelerdeki harfleri düşürerek okur. Örnek, namaz yerine amaz gibi. Bazen Allah yerine Alda... Elbette, Manasçının şivesi konusu Kırgız halkının tarihini araştıran birisi için olumsuz etki eder düşüncesinden uzak olduğu kanaatindeyiz. “Manas” destanı ilk başlarken bu satırlarla başlar:

Manas'ın ecdadı bu şekilde beyan buyurulur

En büyük dedesi Tügöl Han.

En baştan Hızır kollamış,

Büyük dedelerinin hepsi han olmuş,

En baştan Hızır kollamış,

Bir kere gecelediği yerler,

Kutsal ziyaret yerine dönüşmüş,

Bunları en baştan Hüda kollamış.

Bir kere bastığı yerler

Pazarı olan şehre dönüşmüş,

Bunları en baştan Hüda kollamış

Yukarıdaki dizelerde Manas'ın soyu, ataları

ne kadar asil olduğu ve bütün geçmiş atalarının Allah tarafından kollandığı anlatılmaktadır. Bunun gibi asilzade aile fertlerinin kökünü kazmak amacıyla Çin Hanedanı, Manas'ın babası Karahan öldükten sonra geride kalan ecdadını gözden ve gönülden ırak bertaraf eder. Aile mensuplarının küçüğü olan Cakıp, Altaya yerleşip hayatını sürdürür. Beraberinde gelen kırk ailenin hayat şartları zamanla iyileşir. Maddi gelişme sağlayarak binlerce hayvan sahibi olan Cakıp han bir türlü evlat sahibi olmaz. Henüz Manas doğmadan Çinlilere göre endişeli bekleyiş peyda olarak bir tür kehane-te göre, Kırgızlarda efsanevi kahraman dünyaya geleceğinden, eğer sağ salim büyürse tüm Beecin'i silip süpüreceğinden o gün gelmeden çocuk dünyaya gelir gelmez yok edilmesi gerektiği konusu karara bağlanır. Cakıp ne kadar Karahan'ın ecdadıysa da onun gibi cesur, kahraman, birisi değildi. O daha çok dünya işleri ile alakadar idi.

*Ya da,
Çin Hanı Alöökö'ye,
Bu Karakan öldükten sonra,
Saldırgan kafire
Sırık sallayacak birisi kalmamış*

Böylece, Altayda bulunan küçük Kırgız halkı, Çin hükümdarı Alaköödön tarafından eziyet edilerek hayatını sürdürdüğü esnada Cakıp'ın eşi gebe kalarak, kaplan etini aş erdiğinden hırçınlıkla, şiddetle arzular. Bu durum karşısında Çin Hanedanı endişelenir, Buruttan (Kırgızdan-müelliften) büyük Manas doğar. (s.46)

*Buruttan doğar o Manas
Busurmanın (müslümanın- müelliften) müslüman olarak,(s.47)*

böyle diyerekten, Karıkan askerler toplayarak, Manas isimli çocuğun bulunmasını emreder.

*Manas'ın eşkâlleri
Kulağının ucu deşik,
Görünüğü heybetli,
Eşkâllerinin tamamı var,
Sağ omzunun üstünde,
Tabak kadar kırmızı beni var,
Ensesinde çocuğun
Siyaha çalan gök yelesi var,
Adını Manas diye koymuşlar... (s.51)*

*...Malım - mülküm tamam, çocuğum yok,
Yaradan sebep olmazsa
Benim ondan başka çarem yok. (s.57)*

Henüz evlat edinemeyen Cakıp'ı Yaradan lütfetmediyse biçaresizliğini ilan etmişken bir rüya görerek, o rüyayı halka ifşa eder. Amcası Akbalta der:

*Zulkudrettin verdiği
Bu bey Cakıp rüya gördü...
Yaratan bu Kırgız
Yalvaracak iş bu imiş.
Senden doğacak olan kaplandır
Sağ salim sağlıklı
Allah'ın gerçektan seven kuludur, diyerek rüyayı yorumlar.*

*...Akbalta yönettiği Müslüman,
Ellerini açarak Müslüman,
Dua diledi şaşarak (s.60).
Akbalta'nın duası sonrası Cakıptan eşi Çıyır da:
Bu yalan dünyada
Faydası
milkten uzak duralı,*

Dünayadan boto dileyelim,- diye ağlar. Dünaydan boto dilemesi demek, dünyadan servet değil çocuk (yavru) dileyelim manasındadır. Böylece eşi Çıyır'ın çocuğu doğurma zamanı yaklaşınca Cakıp sevinçten yüreği parçalanacak hissi ile yaylaya gider:

*Ak eğeri yaslanır,
Kıblıye yönelip,
Cakıp bay uykuya daldı şimdi.
Kementaya örtündü,
Yalnız Allah'a yalvardı. (s.65)
Rüyada iken ak saçlı divane gelerek:
Atının gemini çek, Cakıp,
Allah deyip dur, Cakıp!
Hızır Aleyhi selam benim,
Yaradan verdi bir çocuğun
Adını Manas koyacaksın Cakıp!
Oğlumun adı Manas de,
Çinliler duymasın (s.66)*

Asla konuyu Çinliye duyurma, diyerekten gayba karışır. Cakıp ürkerek endişeyle uyanır,

*Sağ tarafına dönerek
Boynuna kuşağını örtterek
Kudretim diye yalvarıp,
Yaradım diye yalvarırken (s.66) Akbaltay müjdeli haberi getirir.
Bey Cakıp, evladım, müjdem var!
Bugün senin bahtına
Aç aslan gibi heybet geldi!
...Anne karnından inince
Kulağının ucu delikli,
Bebek heybetli göründü
Görenler pişman oldular...(s.69)
...Allahu Teâlâ yaratmış
Manas gibi çocuk verir diye
Böyle bir gelenek olur mu! (s.71)*

Akbaltay Cakıp'a sevinçli haberi müjdeleyerek, bir de Çinlilerin Manası aramaya konulacağını önceden hissederek, Cakıp Bey'e doğmuş olan çocuğun isminin geçici olarak Çon deli olarak çağırılmasını nasihat eder. Sevinçle Cakıp,